

ЭТИКАНЫН ТЕОРИЯЛЫК-МЕТОДОЛОГИЯЛЫК АСПЕКТИЛЕРИ

Этикет – нечендеген кылымдарда адамгерчилик жана калыстык жөнүндө түшүнүктөрүнө ылайык, бардык элдер тарабынан иштелип чыккан адамзат маданиятынын, адеп-ахлагынын эң зор жана маанилүү бөлүгү. Адамдын коомдогу жүрүм-турум нормалары жөнүндө түшүнүктүн келип чыгышы илимдин багыттарынын байыркы катмары – философиядан пайда болуп, анын иликтөө объектиси – адамдын моралы болуп эсептелген. Кылымдардан кылымдарга этика адептүүлүктүн жакшылык жана жамандык проблемаларын чечүүгө багытталган. “Мораль” сөзү этимологиялык жактан латын жана грек “этика” терминине дал келип, ага аналогия катары калыптанган. Этика маселелеринин үстүндө иштеген көпчүлүк окумуштуулардын түшүнүктөрү бирдиктүү мораль пикиринде, нормаларда калыптанган, адептүүлүк формасында ортоктошкон.

Студенттин этикетин изилдөө объектиси “адамдардын өз ара мамилесинин сырткы көрүнүшүн жөнгө салган жыйындылар (айланадагылар менен мамиле, кайрылуу жана коштоо формалары, коомдук жайлардагы жүрүм-турумдар, адаттар жана кийимдер)” (Словарь по этике.- М., 1989, 427-б.) болуп саналат.

Студенттин моралдык жана адептик мааниси жүрүм-турумдун усулдарын жана каражаттарын окуу жайда гана эмес, анын сыртында да пайдалангандыгында камтылат. Анын максаты – моралга үйрөтүү, адамдык мамилелерди моралдык принциптер жана жүрүм-турум нормалары түрүндө идеалдуу моделди көрсөтүү. Бул нормаларды сактабай туруп студент окуу ишмердүүлүгүнө ийгилик алып келбейт, анткени коомдо бири-бирин сыйлабай, өзүнө тийиштүү чектерди койбой жашоого мүмкүн эмес.

Айтылгандарды эске алуу менен, этикет адамдын, коомдун сырткы маданиятынын маанилүү бөлүгүн түзөт деп тастыктоого болот. Аны менен коомдо кабыл алынган сылыктык менен сыпаалыктын эрежелеринин практикалык жүздө ассоциация болот. Бул мааниде “этика” жана “этикет” мааниси боюнча жакын түшүнүк катары кабылданат. Этикеттин эрежелеринин бирдиги жана моралдын баалуулугу адамдык мамилелердин нускалуу маданиятынын негизин түзөт.

Көптөгөн окумуштуулардын пикиринде этика таптык коом пайда болгон мезгилде келип чыккан. Бирок айрым окумуштуулардын пикиринде этикет алгачкы-уруулук коомдо эле пайда болуп, ошол доордо алгачкы ырым-жырым – уруу мүчөлөрүнүн ийгилигин жана байгерчилигин камсыздаган магиялык акт катары пайдаланылган.

Антикалык цивилизациянын башаттары Египеттин, негизинен, Вавилониянын философиясынан алынат да, ал ушул байыркы цивилизациялардын жакындыгы менен түшүндүрүлөт. А. Веберанын

гипотезасына ылайык б.з.ч. биринчи миң жылдыктын ортосу Кытай, Индия, Египетке басып кирген көчмө элдердин активдешүүсү, аны менен Байыркы Грецияга бул цивилизациялардын маданият элементтерин өткөрүү менен мүнөздөлөт. Байыркы Греция дүйнөлүк арена боло баштайт да, анда Чыгыш менен Батыштын цивилизацияларынын маданияттары чектешет.

Байыркы Грециянын антикалык философиясы жүрүм-турум этикасы – кеменгер санаттарда, афоризмдерде чагылдырылган көз караштардын системасы. Байыркы Грециянын пайда болгон этикалык нормаларынын негизинде Гесиод чагылдырган маанилүү принцип жаткан: “Бардык нерседе чекти сакта”, “Жамандык – ченемсиз, байгерлик - сабырдуулук”; Бианттын: “Орду менен сүйлө”; Питтаканын “Өз маалынды бил”(Асмус В.Ф. Античная философия.- М.; 1998, 100-130-б.). Ушунун бардыгы адамдар ортосундагы өзүн-өзү чектөө жолундагы шайкештиктин насыяты катары кызмат кылган.

Изилдөөчүлөрдүн дагы бир пикиринде, “этика” терминин биринчилерден болуп Аристотель (б.з.ч. 384-322-жж.) киргизген, ал этиканы адептүүлүк жөнүндө окуу катары туюнткан. Философ аны “адамга таандык философия” деп атоо менен практикалык илимдерге кошкон.

Аристотель өзүнүн “Этика” деген эмгегинде жан жөнүндө, изгиликтин түрлөрү жөнүндө түшүнүк берет. Ал адептүүлүк адамга табияттан берилбейт, бул анын жан дүйнөсү кабылдаган сапат деп эсептейт. Ал эми бузукулук менен адептүүлүктүн ортосундагы тандоо адамдын өзүнө жараша болот. Аристотель боюнча этикалык изгиликтерге тарбиянын жүрүшүндө ээ болуп, ушуга байланыштуу үлгү менен адаттардын күчүнө чоң маани берилет. Аристотель болжогондой, билим алууга умтулган билимдүү адам гана чынында изгиликтүү боло алат, анткени билимдерге умтулуу гана жан дүйнөнү көкөлөтүп, аны кемчиликтерден тазалайт. Тарбиялуулук, маданияттуулук жана аристократиялуулук жакшы жүрүм-турум, өзүн коомдо алып жүрүү менен жалпыланып, өз кезегинде, бул аристократтын бийик мартабасын чагылдырган дагы бир өзгөчөлөнгөн белгиси болгон.

Аристотель изгиликтин этикалык (мүнөздүн изгиликтери) жана дианоэтикалык (интеллектуалдык) деп бөлгөн. Этикалык изгиликтин эталондору деп философ сонку чектердин даанышман ортосу – “эки кемчилдиктин ортосун” табуу деп, ал эми жогорку байгерчилик – ал үчүн адамдар умтулган максат деп эсептейт. Ашыкча менен кемчиликтин арасындагы орточону тандай билүү менен чагылдырылган изгиликке ээ болуу аркылуу ага жетишүүгө болот. Демек, изги адам – мыйзамды сыйлаган жана эр жүрөк атуул.

Орто кылымдарда этика жана этикет толугу менен диний идеялардын таасирине өтөт. Баш аламандык менен күрөшүү көйгөйү теориялык жол менен чечилет, тагыраак айтканда: тартипти Кудай, ал эми баш аламандыкты азезил жаратат. Этикалык окуулардын негизинде Чыгыштагыдай эле Батышта да диний догматтар жатат да, ошол мезгилдин бардык этикалык баалуулуктары Куранда жана Библияда бекиген.

Орто кылымдын диний-этикалык концепцияларынын маанилүү өзгөчөлүгү алардын жалпы, абстракттуу мүнөзү жана монотеизмге өтүшү болуп эсептелет. Түбөлүк өзгөрүүсүз моралдын жападан-жалгыз булагы жана өлчөөчүсү кудайдын эрки болуп саналган.

Этикалык көз караштардын баштапкы пункту христианиндин башкы максаты катары кудайдын бар экендигин болгон, ушуга байланыштуу ар бир динге ишенген адам белгиленген тартипти жана иерархияны, дин менен чиркөөнүн диний моралын сактоого тийиш.

Этиканы диний окуудан бөлүүгө аракет кылган Чыгыштын биринчи ойчулдарынын бири Абу Юсуф Якуб ибн Исхак ал-Кинди (800-879 жж.) болгон. Ал аллахтын маанилүүлүгүн баса белгилесе да, анын илимий окууларынын системасы Аристотелдин идеяларына негизделет. Өзүнүн “Аристотелдин китептеринин саны жөнүндө трактатында” этикалык жана саясий окууларга мүнөздөмө берет. Бир жагынан этика дин илимине баш ийдирилсе, экинчи жагынан этикалык окуулардын баалуулугу баса белгиленген. Куран – мусулмандар үчүн ыйык китеп. Ал мусулман жашоосунун бардык жактарын иретке салуучу этикалык-укуктук нормаларды камтыйт. “Кыргыздардын этикети” эмгегинде Ш.Б.Акмолдоева жана Ж.К.Ниязова мындай деп жазат: Библия сыяктуу эле Куран да монотеизмди үгүттөйт. Куран Аллахтын эркине баш ийүүнү талап кылат: “Аллахдан башка кудай жок, ал эми Мухаммед анын пайгамбары”. Адам, Куранда жазылгандай, “алсыз, азгырыкка бат берилген, ишенбөөчүлүккө оңой кирет, ошондуктан дайыма, кайсы жерде болбосун Аллах андан талап кылгандын бардыгын так аткарууга, катуу жетекке алынууга муктаж”(Акмолдоева Ш.Б. Этикет кыргызов.- Б., 2005, 32-б.).

Улуу ойчул Абу Наср Аль-Фараби да (болж. 870-950 жж.) Чыгыштын орто кылымдагы философиясына зор таасирин тийгизген. Анын философиясы Аристотель менен Платондун идеяларына таянат. Аль-Фараби “адам бактылуу болууга татыктуу, ал калыс “изгилүү мамлекетте” гана ишке ашарын”(Ал-Фараби.- Алма-Ата, 1972, 322-б.) далилдейт. Көптөгөн чыгармаларында ал өз заманындагы коомду, андагы ырайымсыздыкты жана зомбулукту сынга алат.

Ислам дининде адам проблемасы дайыма чоң орунду ээлеген. Адептүүлүктүн жогорку чегине жеткиси келген адам, барынан мурда, исламдын мээрбан жана арам жорук-жосундар жөнүндө окууларынын жетегине алынышы керек болгон. Маселен, Авиценна деген ат менен белгилүү болгон Аль-Фарабинин шакирти Ибн Сина Абу Али

аль-Хусейн ибн Адаллах (980-1037 жж.) этика мыктылыкка умтулуу максатына ээ деп эсептеген. Бул ишке киришүүдөн мурда адам өзүнүн кемчиликтерин ачыктоосу абзел. Өзүн өзү жетилтүү процесси - өзүндөгүнү тарбиялоо, же төрт негизги изгиликке ылайык адептүүлүк сапаттарын тарбиялоо: сабырдуулук, кайраттуулук, даанышмандык, калыстык. Авиценна айтымы боюнча адептүүлүктүн эң жогорку даражасына жетишүү эч нерсеге карабастан байгерчилик үчүн гана умтулганда болот. Ибн Синанын этикалык дүйнө таанымдары энциклопедиялык эмгектеринде (“Книга исцеления”) камтылган.

Курандын негизинде адепсиз жоруктарга алып келген жети башат бар: Сарандык, Ачуусу чукулдук, Коркоктук, Кекчилдик, Аягы суюктук, Текебердик, Ичи тардык.

Андан кийинки мезгилдерге Жусуп Баласагын менен Махмуд Кашкаринин чыгармалары таандык. Түрк ойчулдарынын негизги максаты – инсандын калыптанышы. Башкы изгиликтер катары калыстык, даанышмандык, мээримдик, сыйчылдык, ата-энени жана улууларды сыйлоо каралат. Этикалык жана адептүүлүк принциптери “Кут алчу билим” поэмасында чагылдырылып, анда Ж.Баласагын адам жашоосунун мааниси, адамдын милдеттери жана жүрүм-турум чендери жөнүндө ой чабыттайт.

Алсак, Жусуп Баласагындын өз мезгили үчүн коомдогу негизги кемчилик “ыймандын кетиши, руханий баалуулуктардын төмөндөшү” болуп саналат.(Жусуп Баласагын. Кут алчу билим.- Фрунзе, 1988, 339-б.). Жусуп Баласагын ар бир адам жүрүм-турум жана моралдын чендерин билип, сактоого тийиш деп белгилейт.

Ошондой эле белгилей кетүүчү нерсе, бүгүнкү күндүн өңүтүндө, кыргыз ойчулдарынын чыгармачылыгы кыргыз маданиятындагы адеп баалуулуктарын андап, баалоого мүмкүндүк берет. Кыргыз маданиятынын адептүүлүк менен моралдын чендерин жүрүм-турумдун ченинен ажыратып кароого мүмкүн эмес, башкача айтканда, кыргыздардын этикети адептүүлүк жөнүндөгү салттуу кыргыз коомчулугунун түшүнүктөрүнүн тажрыйба жүзүндө чагылдырылышы болуп саналат.(Исмаилова Э.И., Исмаилов М.А. Проблема духовности: из размышлений в переходный период.- Б., 2002, 115-б.). Ал эми кыргыз элинин маданияты, жүрүм-туруму жөнүндө сөз өзүнчө болот деген ойдобуз.

Адабияттар

1. Словарь по этике.- М., 1989, 427-б
2. Асмус В.Ф. Античная философия. – М., 1998, 100-130-б.
3. Акмолдоева Ш.Б. Этикет кыргызов.- Б., 2005, 32-б.
4. Ал-Фараби. – Алма-Ата, 1972, 322-б.
5. Исмаилова Э.И., Исмаилов М.А. Проблема духовности: из размышлений в переходный период. – Б., 2002, 115-б.
6. Жусуп Баласагын. Кут алчу билим. – Ф., 1988, 339-б.